DOI: Https://doi.org/10.22067/JLS.2024.84864.1516

An Unknown Meaning of āɣāz in the *Shahnameh*

Received: October 14, 2023/ Accepted: February 3, 2024

Mohammad Afshinvafaie[1]
Pejman Firoozbakhsh[2]

Abstract

The lexical difficulties in the *Shahnameh* extend beyond obsolete words. There are also words that, despite their apparent clarity, have unidentified semantic changes leading to misunderstandings among the editors and commentators, as well as Persian lexicographers. In this article, the authors focus on one of these words in the story of Rostam and Sohrab. They begin by reviewing different readings and interpretations of a verse containing the word in question in the most distinguished editions and commentaries of the text. By examining the various meanings of the verb *gaštan* (with prepositions *ba*, *bā* and *sŏy-i*), and the word *āward* in the *Shahnameh*, as a key to understanding the verse, they recognize a neglected meaning of the word *āγāz*, that is "intention, purpose," and support their argument by identifying two other instances in the same text. The authors argue that this *āγāz* is nothing more than a semantic transformation of the well-known *āγāz*, and is unrelated to the word *āwāz*, which seemingly was a rare variety of *āγāz*, and also appears several times in the *Shahnameh* in the compound preposition *bar āwāz-i*, meaning "in pursuit of, after". The semantic change of *āγāz* took place through the following way: "to begin (to do)" → "to embark upon (to do)" → "to intend to". This unknown meaning of *āγāz* has not been recorded in any of the modern Persian dictionaries.

Keywords: Textual Criticism, Ferdowsi's *Shahnameh*, Story of Rostam and Sohrab, Persian Lexicography, Semantic Changes.

1. Associate Professor in Persian Language and Literature, Tehran University, Tehran, Iran. (Corresponding author) E-mail: m.afshinvafaie@ut.ac.ir
2. Researcher, Iranian Studies, University of Hamburg, Hamburg, Germany. E-mail: pejman.firoozbakhsh@gmail.com

Extended Abstract

1. Introduction

The lexical complexities of *Shahnameh* are not confined to unique and forgotten words. One can see many seemingly clear words in the precious work that mislead its correctors and commentators and Persian lexicographers. This study focused on one of the words that belong to the story of Rostam and Sohrab. The true meaning of this word has so far been opaque.

2. Method

The first method of researchers was examining meticulously and thoroughly the text of *Shahnameh* and to perceive how some words and expressions have been in the mind and language of Ferdowsi. Then, some of the details and semantic changes were explored in other texts and they were reported. Exploring other significant manuscripts of *Shahnameh* and relying on some rules of critical correction of texts, the researchers tried to show the correctness of their opinion.

3. Results

The verse that we metioned before and embraces the word that this study focuses on, appears after Sohrab faces with Rostam for the first time. Sohrab returned to Turan camp and Hooman explained to him that Rostam attacked us this morning, while you had been ordered that the army should not react. He added:

همه کار ما سخت ناساز بود   به آورد گشتن کی آغاز بود؟

This form has been appeared in the manuscripts of Beirut (about 700 AH), *Safineh Tabriz* (721 AH), London (841 AH), and Istanbul (783 AH). Though it has apperaed in Khaleghi Motagh's last corrected version, but the meaning of the verse was not clear to the researchers.

At first, a short description of this form and the meaning of this verse in the most well-known corrected manuscripts as well as the description of the stories were presented. Then, the researchers accepted the above-mentioned recording as correct form and a basis for understanding the whole verse. To us, the phrase "به آورد گشتن" can be read in two ways: as a verb phrase, meaning "turning to war → fighting" and as a syntactic sttucture and a combination that can not be found in any dictionary, meaning "to manouver in the battleground". From among the two possibilities, the authors preferred the first one after examining its different meanings of the verb گشتن

(with other words like با، به، به‌سوی). So, we translate literally the second line as “when the fight started?”

But understanding the meaning of the verse depends on understanding the different forgotten meaning “آغاز” (beginning). By exploring all parts of *Shahnameh*, we found that the word has been used in two cases, meaning “tending to“. When talking about war, it is something like "planing". The first case is in the story of Kamous Koshani:

ببینیم تا چیست آغازشان   برهنه شود بی‌گمان رازشان

and the second one in the story of Khaghan, Hital and Noushin-Ravan:

بیاید بگوید همه راز من   ز فرجامِ پیوند و آغاز من

So, a tiny correction in the last verse was done due to this unknown meaning.

The authors of this article then started to see whether the word آغاز here is etymologically derived from the famous meaning of آغاز or not. The necessity of such examination lies in the fact that the word آغاز (beginning) has had the form آواز and this word in the *Shahnameh* has been used many times to mean seeking or tryning to do something. All these may show that آغازِ in the sense “tending or deciding to” may be another orm of آواز. So, a part of this article was dedicated to rejecting the relationship between آغاز and آواز, saying that the word آغاز that we talk about is nothing but the famous آغاز, meaning that آغازیدن has changes from “to begin” to “embarking upon to do something” and then it became deciding to.

The expression بر آواز has been recognized by Khaleghi Motlagh in *Shahnameh*, saying tthat the expression means seeking for, being after and due to. By having the whole correction of Shahnameh by Khaleghi Motlagh, we have more evidence of this additional letter in the combinations, which makes its meaning more exact. Refering to the the set of evidences of the usages, the authors say that the core meaning of بر آوازِ is “seeking/being after” and its trajectory of changes is "go for the song of" → "to go after something" → "deciding to so something".

The final part of this article deals with another آغازِ which is derivatively differnet from the famous “آغازِ” and is not a word of *Shahnameh* at all. Here, the authors have provided a authentic evidence of the usage of آغاز instead of آغار (a present participle form of آغاریدن, meaning making wet or soaking) in the encyclopedia of Hakim Meisari. They have siad that the beginning of آغاز instead of آغار is not because of phonetic changes, but is due to the past form of آغاریدن and آغازیدن that is آغشت. The

Sogdian and Kharazmi forms as well as the persion form of آغاشتن (in Molana's language) indicates the presence of آغشت (آغازیدن) in some Persian dialects of those regions. The similarity of the past participle of the two verbs has made the speakers to use the present participle of one instead of the other.

4. Conclusion

One of the meanings of آغاز in *Shahnameh*, which has so far been ignored by some editors and commentators of this book, is "deciding and intending to". The word آغاز in this sense has three use evidences in *Shahnameh* and we should know it a result of the semantic transformation of the verb "آغازیدن" through: "to beging (to do)" → "to embark upon (to do)" → "to intend to". This unknown meaning of آغاز has not been recorded in any of the Persian dictionaries, including the Comprehensive Persian Encyclopedia culture.

Keywords: Text Correction, Ferdowsi's *Shahnameh*, Story of Rostam And Sohrab, Lexicography, Semantic Changes

DOI: Https://doi.org/10.22067/JLS.2024.84864.1516

نشریهٔ علمی جستارهای نوین ادبی، شمارهٔ ۲۲۲، پاییز ۱۴۰۲، صص ۱۴۷-۱۶۳
مقالهٔ پژوهشی

یک معنای ناشناختهٔ «آغاز» در *شاهنامه*

تاریخ دریافت: ۲۲ مهر ۱۴۰۲ / تاریخ پذیرش: ۱۴ بهمن ۱۴۰۲

محمّد افشین‌وفایی[۱]

پژمان فیروزبخش[۲]

چکیده

دشواری‌های واژگانی شاهنامه محدود به کلمات شاذ و مهجور نیست. در این منظومهٔ هزارساله هنوز به کلماتی برمی‌خوریم که با وجود ظاهر روشن، معنای آشنای غلط‌اندازشان مصحّحان و شارحان شاهنامه و فرهنگ‌نویسان فارسی را به گمراهی افکنده است. نویسندگان مقالهٔ حاضر یکی ازاین‌دست کلمات در داستان رستم و سهراب را که معنای درستش بر دیگران پوشیده مانده است موضوع تحقیق خود قرار داده‌اند. ایشان در ابتدا شرحی مجمل از ضبط و معنای آن بیت در شناخته‌ترین تصحیحات و شروح داستان مذکور آورده‌اند و سپس کلید فهم بیت را که همانا شناخت معنای مهجور و متفاوتی از کلمهٔ **آغاز** است به دست داده‌اند و در تأیید سخن خود دو شاهد استعمال دیگر از آن نیز در شاهنامه بازشناخته‌اند. نویسندگان پس از مداقّه در معانی مختلف فعل **گشتن** (با حروف اضافهٔ **با**، **به**، **سوی**) و کلمهٔ **آورد** در شاهنامه، نشان داده‌اند که **آغاز** در آنجا سه بار به معنی «قصد و آهنگ» به کار رفته است. ایشان همچنین استدلال کرده‌اند که این **آغاز** چیزی نیست جز تحوّل معنایی **آغاز** معروف و با کلمهٔ **آواز** که ظاهراً صورت دیگری هم به شکل **آغاز** داشته و در شاهنامه در ترکیب **بر آوازِ** (به معنی «در پیِ، به دنبالِ؛ در صددِ») چندین بار آمده است بی‌ارتباط است.

کلیدواژه‌ها: تصحیح متن، شاهنامهٔ فردوسی، داستان رستم و سهراب، فرهنگ‌نویسی، تحوّلات معنایی.

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسندهٔ مسئول) E-mail: m.afshinvafaie@ut.ac.ir
۲. پژوهشگر پسادکتری دانشگاه هامبورگ، هامبورگ، آلمان. E-mail: pejman.firoozbakhsh@gmail.com

۱. طرح اشکال

در نخستین رویارویی رستم و سهراب، پس‌ازاینکه پدر هویّتش را از فرزند پنهان می‌کند، دو پهلوان در یکدیگر می‌آویزند و به گوناگون سلاح نبرد می‌آزمایند؛ تا بدان جا که عاقبت هر دو به ستوه آمده، از هم روی برمی‌گردانند و هر یک به سپاه دیگری می‌زند. امّا رستم، بیمناک از اینکه مبادا از این پرهنر تُرک نوخاسته گزندی به کاوس برسد، زود به لشگرگاه بازمی‌گردد و سهراب را که گرم کشتار ایرانیان است بعد از بگو مگویی کوتاه به ادامهٔ نبرد در صبح فردا وامی‌دارد. سپس سهراب سوی لشکر توران باز می‌رود و

بـه هومـان چنین گفـت کـامروز هور	برآمد، جهان گشت پر جنگ و شور،
شـــمـا را چـه کـرد آن ســوار دلـیر	که یالِ یلان داشــت و آهنگِ شــیر؟
بـدو گفـت هومـان کـه فرمـانِ شـــاه[1]	چنـان بُـد کز ایـدر نجنبـد ســپـاه
همـه کـارِ مـا ســخـت نـاســاز بود	بـه آورد گشــتـن کَی **آغـاز** بود (؟)
بیـامـد یـکـی مـردِ پـرخـاشــجـوی	بـدیـن لشــکـر گشـــن بنـهـاد روی
تو گفتی ز مســتی کنون خاســته‌ســت	وگر رزم بـا یـک تن آراســتـه‌ســـت
چنین گفـت ســهراب کو زین ســپاه	نـکـرد از دلـیـران کســـی را تـبـاه
از ایـرانـیـان مـن بســـی کُشــتـه‌ام	زمین را بـه خون چون گِـل آغشــتـه‌ام

(فردوسی، ۱٤۰۱: ۱٤٤– ۱٤۵، ابیات ۷۲۳– ۷۳۰)

ملاحظه می‌شود که معنای مصراع دوم بیت چهارم (بیت ۷۲۶ در داستان) خالی از پیچیدگی نیست. ژول مُل در تصحیح خویش ضبط ساده‌شدهٔ **به آوردگاه** [کذا] **رفتن آغاز بود** را اختیار کرده است (Firdousi, 1842: 152).[2] در تصحیحی از شاهنامه که این قسمتش زیر نظر یوگنی ادواردویچ برتلس صورت گرفته و به چاپ مسکو نامبردار است مصراع بدین صورت آمده است: **به آورد گشتن چه آغاز بود** (فردوسی، ۱۹۶۲، ۲: ۲۲۷، ب ۷۵۳). مجتبی مینوی هم در متن مصحَّحی که از این داستان منتشر کرده است همین ضبط را اختیار نموده و جمله را سؤالی خوانده، ولی توضیحی بر آن نیفزوده است (فردوسی، ۱۳۵۲: ۶۹، ب ۷۴۴). جعفر شعار و حسن انوری در شرح این ضبط نوشته‌اند: «ظاهراً یعنی چرا آغاز کردید به اینکه به نبرد بپردازید؟» (فردوسی، ۱۳۷۵: ۱۷۳) و این البته با

۱. مراد از **شاه** سهراب است.

۲. مُل (1842: 153) ضبط مختار خویش را چنین معنا کرده است: Et ne faisions que d’arriver sur le champ de bataille.

سیاق کلام ناهماهنگ است، زیرا لشکر توران آغازکنندهٔ نبرد نبود و هومان نیز صریحاً به سهراب می‌گوید که فرمان تو چنین بود که لشکر از اینجا که هست نجنبد. جلال خالقی مطلق در تصحیح نخست خود از شاهنامه ضبط منفرد دست‌نوشت فلورانس (مورَّخ ۶۱۴ ق)، یعنی **هماورد کشتن به آغاز بود** را به متن برده است (فردوسی، ۱۳۸۶، ۲: ۱۷۵، ب ۷۱۸) و چند سال بعد در یادداشت‌های شاهنامه توضیح داده که «گویا در متن گشتگی راه یافته است. در نیمهٔ نخستین این مصراع، یا **هماورد کشتن** درست است که تنها در ف آمده است و یا **به آورد گشتن** یعنی 'در آوردگاه نبرد کردن' (← بیت ۷۰۹) که در بیشتر دستنویس‌ها آمده و محتمل‌تر می‌نماید. گشتگی یا عدم آگاهی نگارنده مربوط به نیمهٔ دوم این مصراع است که گویا می‌خواهد بگوید: (شاه دستور داده بود که سپاه از جای خود نجنبد. ازاین‌رو کار سپاه نابسامان بود، چون) از آغاز اجازهٔ نبرد کردن نداشت» (خالقی مطلق، ۱۳۸۹، یکم: ۵۳۹. قس: فردوسی، ۱۴۰۱: ۳۴۸). علی رواقی (۱۳۹۰، ۲: ۱۹۱۳) در فرهنگ شاهنامه فعل **گشتن** را در این بیت به معنی «جولان دادن در میدان جنگ»[1] و **آغاز** را هم به معنی معروفش گرفته است (همان، ۱: ۵۷). بالأخره خالقی مطلق در تصحیح دومی که از شاهنامه کرده، و همچنین در چاپ مستقل داستان رستم و سهراب، به پیروی از دست‌نوشت‌های سن‌ژوزف (یا بیروت، کتابت حدود ۷۰۰ ق)، سفینهٔ تبریز (مورَّخ ۷۲۱ ق)، لندن ۲ (مورَّخ ۸۴۱ ق) و استانبول ۲ (مورَّخ ۷۸۳ ق)[2] مصراع موردبحث را به همان صورتی که در بالا نقل کردیم و به عقیدهٔ ما سخن شاعر نیز همان بوده اصلاح نموده است؛ امّا کماکان به سبب تعقیدی که در معنای بیت دیده در پایان آن علامت سؤال نهاده است.

۲. به آورد گشتن

قدم اوّل در فهم درست این مصراع دریافتن معنای دقیقِ **به آورد گشتن** است. اگرچه **گشتن** به‌تنهایی بارها به معنی

---

۱. رواقی با آنکه یکی از معانی **گشتن** را «روی آوردن و متمایل شدن» ثبت کرده، چون در معنای بیت مورد نظر مردّد مانده است، تفکیک معنایی دیگری نیز با همین یک شاهد ساخته و دو معنی را که با هم جمع نمی‌آید و یکی اصلاً تکرار تفکیک معنایی قبل است کنار هم‌دیگر گذاشته است: «روی آوردن ‖ جولان دادن در میدان جنگ» (همانجا). یکی دیگر از تفکیک‌های معنایی مدخل **گشتن** در این فرهنگ «هم‌نبرد شدن؛ با هم جنگیدن» است که باز با آنچه ذکرش رفت تداخل دارد.

۲. برای آگاهی از وضع همهٔ نسخه‌بدل‌ها بنگرید به: فردوسی، ۱۳۸۶، ۲: ۱۷۵، پانوشت ۱۲.

«جولان دادن ⟵ جنگیدن» در شاهنامه به کار رفته،[۱] ابیاتی هم حاکی از آن است که فردوسی **گشتن با/ به/ سوی چیزی یا کاری** را در معنی «به چیزی روی آوردن یا به کاری دست بردن» استعمال کرده است:

سپر برگرفتند ژوپین‌وران **بگشتند با** خشت‌های گران

(فردوسی، ١٣٨٦، ١: ٢٥٤، ب ١٢٩٧؛ همو، ١٣٩٦، یکم: ١٤٦، ب ١٣٠٣)

چو تیر اسپری شد **سوی** نیزه **گشت** چو دریای خون شد همه خاک و دشت

(فردوسی، ١٣٨٦، ٣: ٩٥، ب ١١٣٥؛ همو، ١٣٩٦، یکم: ٥١٢، ب ١١٣٥)

سوی چاره **گشتم** ز بیچارگی ندادم بدو سر به یکبارگی[۲]

(فردوسی، ١٣٨٦، ٥: ٤١٧، ب ١٤٤٠؛ همو، ١٣٩٦، دوم: ١٩٢، ب ١٤٣٨)

---

۱. مثلاً در:

شب تیره تا شد بلند آفتاب همی گشت با نوذر افراسیاب

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۱: ۳۰۶، ب ۳۱۹؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۱۷۱، ب ۳۲۰)

به آوردگه جای گشتن نبود سپه را ره برگذشتن نبود

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۲: ۱۱۴، ب ۱۴۲؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۲۵۸، ب ۱۴۹)

همچنین بنگرید به: فردوسی، ۱۳۸۶، ۲: ۱۷۴، ب ۷۰۹ (همو، ۱۴۰۱: ۱۴۴، ب ۷۱۸)؛ همو، ۱۳۸۶، ۳: ۱۲۰، ب ۲۴۹ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۵۲۷، ب ۲۵۱)؛ همو، ۱۳۸۶، ۳: ۲۷۴، ب ۲۷۳۵ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۶۲۴، ب ۲۷۳۷)؛ همو، ۱۳۸۶، ۴: ۳۳، ب ۵۰۳ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۷۱۰، ب ۵۰۳)؛ همو، ۱۳۸۶، ۴: ۷۵، ب ۱۱۷۶ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۷۳۷، ب ۱۱۷۳)؛ همو، ۱۳۸۶، ۴: ۱۲۱، ب ۱۹۰۰ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۷۶۵، ب ۱۸۹۴)؛ همو، ۱۳۸۶، ۴: ۱۲۲، ب ۱۹۱۲ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۷۶۶، ب ۱۹۰۶)؛ همو، ۱۳۸۶، ۴: ۱۹۹، ب ۴۵۱ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۸۰۸، ب ۴۵۱)؛ همو، ۱۳۸۶، ۵: ۳۷۹، ب ۱۰۴۷ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۱۷۶، ب ۱۰۴۴)؛ همو، ۱۳۸۶، ۶: ۴۵، ب ۵۹۳ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۲۸۸، ب ۵۹۱)؛ همو، ۱۳۸۶، ۶: ۴۶، ب ۵۹۷ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۲۸۸، ب ۵۹۵).

۲. در منظومهٔ ورقه و گلشاه نیز **گشتن** در همین معنی به چشم می‌خورد:

برین حال دو دشمن کینه‌خواه به کُشتی بگشتند یک چندگاه

(عیّوقی، ۱۳۴۳: ۴۳)

بعضی موارد استعمال این فعل در شاهنامه، خصوصاً در کلام دقیقی، دوپهلو است و با اطمینان خاطر نمی‌توان گفت که به معنای «جنگیدن» به کار رفته است یا «دست بردن؛ روی آوردن». مثلاً در:

به نیزه بگشتند و بشکست پست کمان‌ها گرفتند هر دو به دست

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۴: ۱۲۶، ب ۱۹۶۱؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۷۶۸، ب ۱۹۵۵)

(ادامهٔ پاورقی در صفحهٔ بعد ⟵)

حال در بیت موردبحث یا باید **به آورد گشتن** بخوانیم که عبارت فعلی است به معنی «به جنگ روی آوردن، جنگیدن»، یا باید **آورد** را «آوردگاه» بدانیم[۱] و در این صورت با یک ترکیب نحوی مواجهیم؛ یعنی «در آوردگاه جولان دادن ← جنگیدن». چون فردوسی عبارت فعلیِ **به جنگ گشتن** را چند بار در معنی «به جنگ روی آوردن، جنگیدن» به کار گرفته،[۲] به عقیدهٔ ما قرائت نخست مرجّح است. پس تا اینجا معلوم می‌شود که معنای تحت‌اللفظیِ مصراعِ **به آورد گشتن کی آغاز بود** (با استفهام انکاری) چنین است: کی جنگ کردن آغاز بود؟ خالقی مطلق چون منظور شاعر را درست فهمیده، بیت را درست تصحیح کرده، ولی به معنای **آغاز** راه نبرده است. **آغاز** در اینجا یعنی «قصد و آهنگ» و در صحبت از جنگ چیزی است مانند «نقشه و برنامه» که شواهد دیگر در خود شاهنامه بر درستی آن صحّه می‌گذارد.

به نیزه بگشتند هر دو چو باد   بزد ترک را نیزه‌یی شاهزاد
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۵: ۱۲۳، ب ۵۰۳؛ همو، ۱۳۹۶، دوم: ۵۹، ب ۵۰۳)

همچنین بنگرید به: فردوسی، ۱۳۸۶، ۴: ۲۱۱، ب ۶۳۰ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۸۱۵، ب ۶۳۱)؛ همو، ۱۳۸۶، ۵: ۱۲۴، ب ۵۱۶ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۵۹، ب ۵۱۶)؛ همو، ۱۳۸۶، ۵: ۱۴۲، ب ۷۲۳ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۶۷، ب ۷۲۳).

۱. چنانکه مثلاً در این ابیات آمده:

بدآورد با من ببایدت گشت   سوی رود خواهی و گر کوه و دشت
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۴: ۳۲، ب ۴۷۷؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۷۰۹، ب ۴۷۷)

وگر شیده از شاه خواهد نبرد   بدآورد گستاخ با وی مگرد
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۴: ۲۰۳، ب ۵۰۹؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۸۱۱، ب ۵۱۰)

گشتن در ابیات بالا نیز معنای «جنگیدن» دارد (قس: فردوسی، ۱۳۸۶، ۳: ۲۲۸، ب ۲۰۱۹ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۵۹۶، ب ۲۰۱۹)؛ همو، ۱۳۸۶، ۴: ۲۰۷، ب ۵۶۵ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۸۱۳، ب ۵۶۶)). برای این معنیِ **آورد** که از فرهنگ جامع زبان فارسی فوت شده، همچنین بنگرید به: رواقی، ۱۳۹۰، ۱: ۸۱؛ خالقی مطلق، ۱۳۹۶: ۲۵.

۲. در این ابیات:

ز کشته نبد جای گشتن به جنگ   ز برف و ز افگنده شد جای تنگ
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۳: ۱۲۸، ب ۳۶۴؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۵۳۱، ب ۳۶۴)

بگشتند از اندازه بیرون به جنگ   ز بس کوفتن گشت پیکار تنگ
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۴: ۱۲۵، ب ۱۹۴۲؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۷۶۷، ب ۱۹۳۶)

بگردم بدآورد با وی به جنگ   به هنگام جنبش نسازم درنگ
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۴: ۲۰۳، ب ۵۰۲؛ همو، ۱۳۹۶، یکم: ۸۱۰، ب ۵۰۳)

۳. آغاز، در معنی قصد و آهنگ

این معنی در شاهنامه دو گواه دیگر نیز دارد. یکی در داستان کاموس کشانی آنجا که ایرانیان به سپهداری طوس، پس از شکست از ترکان، به کوه هماون می‌گریزند و به محاصرۀ لشکر پیران درمی‌آیند و در تنگی آب و آذوقه می‌افتند و سپاه خاقان چین نیز به همراه دلاوری از ماوراءالنهر، کاموس نام، همان وقت به یاری ترکان می‌رسد. پیران جهت بزرگ داشتن خاقان و ملاقات کاموس نزد ایشان می‌رود و یک روز مهمان خاقان می‌شود. از آن طرف، چون روز به نیمه می‌رسد و حرکتی از ترکان سر نمی‌زند، طوس و گودرز مضطرب می‌شوند که

کـه امـروز ترکـان چـرا خامش‌انـد؟	بـه رای اندرنـد ار ز مـی بیهش‌انـد؟ ...
اگرشـان بـه پیکـار یـار آمدهسـت	چنـان دان کـه بـدروزگار آمدهسـت
تـو ایرانسـپه را همـه کشـته گیـر	وگـر زنـده از جنـگ برگشـته گیـر
مگـر رسـتم آیـد بـه یـاری سـپاه	وگرنـه بـد آمـد بـه مـا بـر ز شـاه ...
بـدو گفـت گیـو ای سـپهدار شـاه	چـه بـودت کـه اندیشـه کـردی تبـاه؟
از اندیشـۀ مـا سـخن دیگرسـت	تـو را کردگـار جهـان یاورسـت ...
بـه یـک روز کـز مـا نجسـتند جنـگ	مکـن دل از اندیشـه بـر خیـره تنـگ ...
یکـی کنـده سـازیم پـیش سـپاه	چنـان چـون بـود رسـم و آیـین و راه
همـه تیغ‌هـا جنـگ را برکَشـیم	بـه سـه روز دیگـر کُشـند ار کُشـیم
ببینـیم تـا چیسـت **آغـاز**شـان	برهنـه شـود بی‌گمـان رازشـان

(فردوسی، ۱۳۸٦، ۳: ۱٥٦– ۱٥۷، ابیات ۸۱۳– ۸۳۲؛ همو، ۱۳۹٦، یکم: ٥٤۹، ابیات ۸۱۳– ۸۳۲)

روشن است که گیو می‌گوید ما مطابق آیینِ نبرد خندقی پیش روی سپاه می‌کَنیم و مهیّای جنگ می‌شویم [و بالاخره تا] سه روز دیگر یا کشته می‌شویم یا می‌کشیم؛ [فعلاً] صبر می‌کنیم تا ببینیم آغازشان چیست (یعنی چه قصد و نقشه‌ای دارند).

کلمۀ **آغاز** در این معنی بار دیگر در داستان «خاقان و هیتال و نوشین‌روان» آمده است. خسرو انوشروان لشکر به گرگان آورده تا جاه و جلال و قدرتش را به خاقان چین و هیتالیان بنماید. خاقان که می‌بیند با خسرو بسنده نیست، در صدد برمی‌آید تا برای سازش یکی از دختران خود را به پیوند خسرو درآورد. شاه ایران پس از خواندن نامۀ خاقان و مشورت با بزرگان، با فرستندگان خاقان شرط می‌کند که کس به شبستان خاقان خواهد فرستاد تا گرامی‌ترین دختر وی را برگزیند. سپس نامه‌ای در پاسخِ خاقان می‌نویسد بدین مضمون:

رسـیـد ایـن فرسـتادهٔ بـاآفرین — ابـا چرب‌گفتـارِ خاقـان چـین
شـنیدم ز پیوسـتگی هرچـه گفـت — ز پاکـان کـه او دارد انـدر نهفـت
مـرا شـاد شـد دل ز پیونـد تـو — بـه‌ویژه ز پوشـیده‌فرزند تـو
فرسـتادم اینـک یکـی هوشـمند — کـه دارد خـرد جـان او را بـه بنـد
بیایـد بگویـد همـه راز مـن — ز فرجـامِ پیونـد و **آغـاز** مـن
همیشـه تـو را جـان پـر از شـرم بـاد — دلت شـاد و پشـتت بـه مـا گـرم بـاد

(فردوسی، ١٣٨٦، ٧: ٢٦٤– ٢٦٥، ابیات ٢١٤٣– ٢١٤٨؛ همو، ١٣٩٦، دوم: ٧٠٦، ابیات ٢١٤٣– ٢١٤٨)

نگارندگان در بیت یکی به آخر دست به مختصر اصلاحی زده‌اند. توضیح آنکه در تصحیح جلال خالقی مطلق و ابوالفضل خطیبی ضبط مصراع دومِ بیت چنین است:[۱] **ز فرجام و پیوند و آغاز من**[۲] و مصحّحان شرحی در یادداشت‌های شاهنامه برای آن نیاورده‌اند. لیکن پیداست که در اینجا سخن گفتن از آگاهانیدن خاقان از آغاز و انجام حال انوشروان بی‌وجه است و درواقع شاه به خاقان چین می‌گوید: فرستادهٔ من می‌آید و تو را از ما فی الضمیر من و عاقبت این وصلت و قصد و آهنگی که دارم آگاه می‌سازد.

بیرون از شاهنامه به شاهدی از استعمال کلمهٔ **آغاز** در این معنی برنخوردیم. امّا در لغت‌نامهٔ برهان قاطع (تألیف ۱۰۶۲ ق) ذیل مادّهٔ **آغاز** از این معنی یاد شده است: «آغاز: ... به معنی قصد و اراده هم آمده است و امر به این معنی هم هست، یعنی قصد کن و اراده نمای» (محمّدحسین بن خلف تبریزی، ۱۳۴۲، ۱: ۴۷). اگر صاحب برهان این معنی را، چنانکه علی‌اکبر دهخدا حدس زده، از فرهنگ جهانگیری (تألیف ۱۰۱۷، تحریر دوم ۱۰۳۲ ق) گرفته باشد (بنگرید به: جمال‌الدین حسین انجو شیرازی، ۱۳۵۱، ۱: ۱۳۵– ۱۳۶) نوشته‌اش اعتباری ندارد؛ زیرا در فرهنگ اخیر معنای «قصد و اراده» حاصلِ غلط خواندن بیتی از سنایی است (دهخدا، ۱۳۲۵، ۱: ۱۲۷، ذیل مدخل **آغاز**). ولی اگر تعریفی که در برهان قاطع آمده احیاناً منشائی جز این داشته باشد، باید به چشم شاهدی مستقل و نسبتاً معتبر در آن نگریست؛ و این شقّ اخیر البتّه قدری بعید است.[۳]

---

۱. همچنین در پیرایش دوم خالقی مطلق.

۲. ضبط نسخ خطّی بدین قرار است: ژ، س، لن، س۲، پ: فرجام پیوند؛ ل، ق، ک، ق۲، لی، و، آ، ب: فرجام و پیوند؛ لن۲: پیوند فرجام. ل۲، ل۳ بیت را ندارند.

۳. نگارندگان تا حدّ امکان فرهنگ‌های فارسی تا قرن دهم هجری را دیدند و چنین معنایی جایی نیافتند. ضمناً این معنیِ **آغاز** از فرهنگ‌های جدید فارسی ازجمله فرهنگ جامع زبان فارسی نیز جا افتاده است.

حال باید دید آیا **آغاز** در این معنی اشتقاقاً از **آغازِ** معروف جداست یا خیر. توجیه سرراست این است که معنای «قصد، آهنگ، عزم، اراده» را برای **آغاز** معنای ثانویّه بگیریم. یعنی **آغازیدن** از معنی «شروع کردن (به کاری)» به «درایستادن، مبادرت کردن (به کاری)» میل کرده و از آنجا به معنی «آهنگ کردن» رسیده است. از همین روست که مثلاً در قرآن‌های مترجَم در برابر **طفق** عربی صورت‌هایی نظیر **ا(یـ)ستادن، اندرا(یـ)ستادن، درا(یـ)ستادن، ساختن، آغاز کردن** و **آهنگ کردن** می‌بینیم (یاحقّی، ۱۳۷۷، ۳: ۹۶۵). با وصف این، وجود یک ترکیبِ نسبتاً شاذ در شاهنامه ممکن است پژوهنده را بدین خیال بیندازد که شاید مسئله این‌قدرها هم سرراست نباشد؛ بدین توضیح: ترکیب **بر آوازِ** را اوّل بار جلال خالقی مطلق (۱۳۷۷) در شاهنامه بازشناخت و معنای «از پیِ؛ به خاطرِ؛ به بهانهٔ» را برای آن به دست داد. نزدیکی معنایی **آواز** در این ترکیب با **آغاز** در معنی موردبحث ما خیلی زود جلب نظر می‌کند و مسئله وقتی پیچیده‌تر می‌شود که به یاد آوریم **آواز** گویا یک گونهٔ **آغاز** هم داشته است (صادقی، ۱۳۹۲، ۱: ۵۹۶).[۱] اکنون که تصحیح خالقی مطلق از شاهنامه کامل شده است می‌توان شواهد بیشتری از حرف اضافهٔ مرکّب **بر آوازِ** یافت و در معنی آن نیز تدقیقی به عمل آورد. به عقیدهٔ نگارندگان هستهٔ معنایی اصلی این ترکیب در شاهنامه «در پیِ، از پسِ، به دنبالِ» است:

همی گفت با هر کسی راز خویش　　جهان کرد یکسر **بر آواز** خویش[۲]

(فردوسی، ۱۳۸٦، ۱: ۲۲، ب ۲٤؛ همو، ۱۳۹٦، یکم: ۱۲، ب ۲۷)

فرستادگان را سگان کرد نام　　سمن را پر از خون **بر آواز** کام[۳]

(فردوسی، ۱۳۹٦، یکم: ۲٤۱، ب ۱۷۵؛ نیز نک: خالقی مطلق، ۱۳۷۷: ۲۹۸)

ز هاماوران زان پس اندیشه کرد　　که آشوب خیزد **بر آواز** درد[٤]

(فردوسی، ۱۳۹٦، یکم: ۳۱۷، ب ۳٦۹؛ نیز نک: خالقی مطلق، ۱۳۷۷: ۲۹۸– ۲۹۹)

---

۱. دست‌کم تعدادی از شواهد که زیر این مدخل آورده شده درست نیست و دل خواننده از این معنی کاملاً قرص نمی‌شود.

۲. در هر دو پیرایش **برآواز** ثبت شده است. می‌گوید: تمام مردم جهان را به دنبال خویش کرد؛ با خودش همراه ساخت.

۳. می‌گوید: «فرستادگان را سگ نامید و بر رخسار همچون سمن خود از پیِ کام (یعنی به خاطر آرزو و میلِ دل به کی‌کاوس) خون بارید» (خالقی مطلق، ۱۳۷۷: ۲۹۸).

٤. یعنی: از پیِ دردْ آشوب بر خواهد خاست.

ز ســر بــر همــی کنــد رودابــه مــوی **بــر آواز** ایشــان همــی خســت روی[۱]

(فردوسی، ۱۳۸٦، ٥: ۳۹٤، ب ۱۲۱۰؛ همو، ۱۳۹٦، دوم: ۱۸۳، ب ۱۲۰۷)

بشد شــاه تــا خــان گــوهرفروش چو آواز چنگ اندرآمد به گوش،

همی تاخت گلگون **بر آواز** چنگ ســوی خــان بازارگــان بی‌درنــگ

(فردوسی، ۱۳۸٦، ٦: ٤۸۹، ب ۹٥۲- ۹٥۳؛ همو، ۱۳۹٦، دوم: ٥۲۰، ب ۹٤٦- ۹٤۷)

شاهد آخر گویی نمایندهٔ مسیر تحوّل معنایی است: از «بر آواز چیزی رفتن» به «در عقب چیزی رفتن». از این معنی اخیر همچنین می‌توان به معنای «مترصّد کاری بودن» رسید که در بیت زیر از *شاهنامه* مشهود است (در پیِ ← در صددِ):

کــــدیور یکایــــک ســــپاهی شــــدند دلیــــران **بــــر آواز** شــــاهی شــــدند[۲]

(فردوسی، ۱۳۹٦، یکم: ۱٥۹، ب ۷؛ نیز نک: خالقی مطلق، ۱۳۷۷: ۲۹۷- ۲۹۸)

آنچه خالقی مطلق به «به خاطرِ» یا «به بهانهٔ» معنا کرده در حقیقت تحوّلی است از «به نامِ» و باید دانست که یکی از معانی **آواز** «نام» یا همان «آوازه» است.[۳] به این ابیات توجّه فرمایید:

هــــم آن‌گــــه جهاندیــــده‌ای کیقبــــاد بفرمــــود تــــا برنشــــیند چــــو بــــاد،

بــــه نزدیــــک شــــاپور رازی شــــود **بــــر آواز** نخچیــــر و بــــازی شــــود[٤]

(فردوسی، ۱۳۸٦، ۷: ٥٥، ب ٥۱- ٥۲؛ همو، ۱۳۹٦، دوم: ٦۰۷، ب ٥۱- ٥۲)

برفتنــــد بیــــدار نُــــه مــــرد پیــــر زبــــان چــــرب و گوینــــده و یــــادگیر،

---

۱ یعنی: رودابه به دنبالِ ایشان (از عقبِ دستان و زواره و فرامرز) روی خود می‌خراشید.

۲ یعنی: دلیران به دنبال شاهی شدند؛ به خیال شاهی افتادند.

۳ برای نمونه، بنگرید به: فردوسی، ۱۳۸۶، ۴: ۳۴۴، ب ۲۷۱۷ (همو، ۱۳۹۶، یکم: ۸۹۸، ب ۲۷۱۷)؛ همو، ۱۳۸۶، ۵: ۵۱، ب ۶۶۲ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۲۷، ب ۶۵۸)؛ همو، ۱۳۸۶، ۶: ۶۳، ب ۸۷۴ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۲۹۹، ب ۸۷۴)؛ همو، ۱۳۸۶، ۶: ۱۷۴، ب ۵۸۰ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۳۶۴، ب ۵۷۹)؛ همو، ۱۳۸۶، ۸: ۲۴۶، ب ۳۲۲۵ (همو، ۱۳۹۶، دوم: ۱۰۰۵، ب ۳۲۱۰).

٤ می‌گوید: کی‌قباد فرمود تا جهاندیده‌ای، به اسمِ نخچیر و بازی به نزدیک شاپور رازی برود. در فرهنگ جامع زبان فارسی (صادقی، ۱۳۹۲، ۱: ۸۴۳) ذیلِ زیرمدخلِ **بر آواز** سه تفکیک معنایی آمده است هر کدام با یک شاهد از شاهنامه. معنای اوّل («به بهانهٔ») مستند است به همین بیت، که دیدیم چیزی مستقل از معنای دومِ مذکور در آن فرهنگ («به نامِ») نیست. همچنین تفکیک معنایی سوم («گوش به فرمانِ») مستند به بیتی است که در تصحیح آن باید تجدید نظر کرد؛ یعنی به پیروی از اکثریت نسخ خطی باید ضبط **که بودند هر ده بر آواز اوی** (فردوسی، ۱۳۸۶، ۶: ۵۷، ب ۷۶۷) را اصلاح نمود به **که بودند هر ده هم‌آواز اوی**.

فرستادشـــان شـــاه ســـوی عـــروس **بـــــر آواز** اســـکندر فیلقـــــوس[1]

(فردوسی، ۱۳۸٦، ٦: ۲۵، ب ۳۰۷– ۳۰۸؛ همو، ۱۳۹٦، دوم: ۲۷۷، ب ۳۰۷– ۳۰۸)

ســـیاوش **بـــر آواز**[2] او کشـــته شـــد همـه دوده را روز برگشـــته شـــد

(فردوسی، ۱۳۹٦، دوم: ۱٤۰، ب ۱٤٤)

ملاحظه می‌شود که **آواز** در ترکیب **بر آوازِ** در اصل چیزی نیست جز همان **آواز** معروف و این از عدم استعمال **آواز** به‌تنهایی در شاهنامه جز در معانی شناخته‌شدهٔ آن نیز پیداست. پس باید **آغاز** در معنی «قصد، آهنگ، عزم، اراده» را نیز از همان راهی که گفتیم حاصل تحوّل معنایی **آغاز** معروف گرفت، نه چیزی دیگر.

۴. نتیجه‌گیری

یکی از معانی کلمهٔ **آغاز** در شاهنامه که تا کنون از نظر مصحّحان و شارحان این کتاب پنهان مانده بود «قصد و آهنگ، عزم و اراده» است. **آغاز** در این معنی سه شاهد استعمال در شاهنامه دارد و باید آن را برآمده از تحوّل معنایی فعل **آغازیدن** دانست، از چنین مسیری: «شروع کردن (به کاری)» ⟵ «درایستادن، مبادرت کردن (به کاری)» ⟵ «آهنگ کردن». از طرف دیگر، چون کلمهٔ **آغاز** ظاهراً گونهٔ دیگری هم به شکل **آواز** داشته و در شاهنامه نیز حرف اضافهٔ مرکّب **بر آوازِ** به معنی «به دنبالِ، در پیِ» چندین بار به کار رفته است، قسمتی از بخش سوم مقاله به ردّ ارتباط میان **آغازِ** موضوع بحث و **آوازِ** موجود در این ترکیب اختصاص داده شد. نیز معلوم شد معنای «به بهانهٔ» که برای ترکیبِ **بر آوازِ** به دست داده‌اند نادرست یا دست‌کم نادقیق است.

۵. استدراک بر نوشتهٔ پیشین

ده سال پیش از این، پژوهنده‌ای مطلبی نوشت و مدّعی شد که در شاهنامه مادّهٔ **آغار** به معنی «تر کردن، خیسانیدن» یک گونهٔ **آغاز** هم داشته است (سلیمی، ۱۳۹۲). یکی از نگارندگان این مقاله همان زمان نادرستی این سخن را خاطرنشان کرد و جز اینکه ابدال **آغار** به **آغاز** را به لحاظ آوایی ناممکن دانست، نوشت برای اثبات وجود چنین

---

۱ می‌گوید: کید هندی فرستادگانِ اسکندر را به نام وی (یعنی نامزد برای اسکندر) سوی عروسان فرستاد. این بیت و بیت قبلی را رواقی (۱۳۹۰، ۱: ۲۷۴) به درستی در مدخل **بر آواز** زیر تفکیک معنایی «به نام، به اسم» آورده است.

۲ ضبط **آوار** «جور، بیداد» که در پیرایش اوّل مرجّح دانسته شده (فردوسی، ۱۳۸۶، ۵: ۳۰۴، ب ۱۴۴) و در فرهنگ جامع زبان فارسی نیز مورد استناد قرار گرفته است، اوّلاً پشتوانهٔ محکمی در دست‌نوشت‌ها ندارد، ثانیاً جای دیگری در شاهنامه نیامده است.

صورتی در متون دیگر «شواهد و قراین محکم‌تری لازم است؛ مانند به کار رفتن آن در موضع قافیه یا آمدنش در دستنویس‌های کهن و معتبر، مثلاً به خطّ مؤلّف، آن هم نه به‌صورت موردی» (فیروزبخش، ۱۳۹۲: ۲۷۴). اکنون بایسته است تا نظر خوانندگان را به شاهدی ظاهراً متقن از استعمال **آغاز** به جای **آغار** در دانشنامهٔ حکیم میسری جلب کنیم که از چشم آن پژوهنده و فیروزبخش پنهان مانده بود:

بکـــوبش نرم‌نـــرم و مرهمـــی ســـاز　　　بـــدو بـــر بادریســـی انـــدرآغاز[۱]

(میسری، ۱۳٦٦: ۷۵، ب ۱۱۷۰)

این بیت فعلاً یگانه شاهدی است که وجود صورت **آغاز** (به جای **آغار**) را اثبات می‌کند. ولی کماکان باید دو نکته را یادآور شد. یکی آنکه ضوابط تصحیح متن هنوز به کلّی مانع از آن است که در شاهنامه **آغار** (ضبط نسخ خطّی ژ، ق، لن، ک، س۲، پ، ب) را به **آغاز** (ضبط نسخ خطّی ل، س، لی، ل۳، لن۲) تغییر دهیم. دیگر آنکه پدید آمدن صورت **آغاز** به جای **آغار** نه در اثر تحوّل آوایی، که احتمالاً به سبب همسان بودن مادّهٔ ماضی دو فعل **آغاریدن** و **آغازیدن**، یعنی **آغشت**، بوده است. صورت‌های سغدی ʾγšt(ʾ)، خوارزمی ʾγt و فارسی **آغاشتن** (در کلام مولانا جلال‌الدین بلخی، به نقل از: صادقی، ۱۳۹۲، ۱: ۵۹۸) همه حاکی از وجود مادّهٔ **آغشت** «آغازیدن» در بعضی لهجات فارسیِ آن مناطق است. همسانی مادّهٔ ماضیِ این دو فعل موجب شده است تا اهل زبان مادّهٔ مضارع یکی را به جای دیگری به کار برند. از همین دست است خلطِ مادّهٔ مضارعِ دو فعل **سپردن**، **سپار** «واگذار کردن» (از abespurdan, abespār- فارسی میانه) و **سپردن**، **سپر** «پایمال کردن؛ طی کردن» (از spurdan, spar- فارسی میانه) با یکدیگر.

۱ می‌گوید: بادریسی را در آن مرهم بیاغار (در آن مرهم بخیسان).

کتابنامه

جمال‌الدین حسین بن فخرالدین حسن انجو شیرازی. (۱۳۵۱). فرهنگ جهانگیری. ویراستهٔ رحیم عفیفی. ج. ۱. انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.

خالقی مطلق، ج. (۱۳۷۷). یک معنی انتزاعی دیگر از آواز و گشتگی آن در برخی از دستنویسها و چاپهای شاهنامه. ایران‌شناسی، ۱۰(۲)، ۲۹۷ —۳۰۱.

خالقی مطلق، ج. (۱۳۸۹). یادداشتهای شاهنامه. بخش یکم؛ چاپ دوم با اصلاحات و افزوده‌ها. مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

خالقی مطلق، ج. (۱۳۹۶). واژه‌نامهٔ شاهنامه. به کوشش فاطمه مهری و گلاله هنری. سخن.

دهخدا، ع. ا. (۱۳۲۵). لغت‌نامه. ج.۱: آ- ابوسعد. چاپخانهٔ مجلس.

رواقی، ع. (۱۳۹۰). فرهنگ شاهنامه. ج.۱و۲. فرهنگستان هنر و مؤسّسهٔ تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری.

سلیمی، م. (۱۳۹۲). آغاز و معنی ناشناختهٔ آن در شاهنامه و متون دیگر. زبانها و گویشهای ایرانی، دوره جدید (۲)، ۳۵-۴۰.

صادقی، ع. (۱۳۹۲). فرهنگ جامع زبان فارسی. ج.۱: حرف آ. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

عیّوقی. (۱۳۴۳). ورقه و گُلشاه. به اهتمام ذبیح‌الله صفا. دانشگاه تهران.

فردوسی، ا. (۱۳۵۲). داستان رستم و سهراب از شاهنامه. مقدّمه و تصحیح و توضیح مجتبی مینوی. بنیاد شاهنامهٔ فردوسی.

فردوسی، ا. (۱۳۷۵). غمنامهٔ رستم و سهراب از شاهنامهٔ فردوسی. انتخاب و شرح جعفر شعار و حسن انوری (ویرایش دوم). قطره.

فردوسی، ا. (۱۳۸۶). شاهنامه. به کوشش جلال خالقی مطلق. هشت دفتر، دفاتر ششم و هفتم به ترتیب با همکاری محمود امیدسالار و ابوالفضل خطیبی. مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.

فردوسی، ا. (۱۳۹۶). شاهنامه. پیرایش جلال خالقی مطلق. دو بخش، هر بخش در دو بهره. سخن.

فردوسی، ا. (۱۴۰۱). داستان رستم و سهراب. پژوهش. پیرایش و گزارش جلال خالقی مطلق. با همکاری محمّد افشین‌وفایی و پژمان فیروزبخش. چاپ سوم با افزودگیها و اصلاحات. سخن.

فردوسی، ا. (۱۹۶۲م). شاهنامهٔ فردوسی؛ متن انتقادی. تحت نظر ی. ا. برتلس. تصحیح متن به اهتمام آ. برتلس، ل. گوزلیان، م. عثمانوف، او. اسمیرنوا، ع. طاهرجانوف. ج.۲. اکادمی علوم اتحاد شوروی، ادارهٔ انتشارات ادبیات خاور.

فیروزبخش، پ. (۱۳۹۲). آغاریدن یا آغازیدن. زبانها و گویشهای ایرانی، دورهٔ جدید(۳)، ۲۷۱-۲۷۴.

محمّدحسین بن خلف تبریزی. (۱۳۴۲). برهان قاطع. به اهتمام محمّد معین. ج.۱: آ- ث. چاپ دوم با تجدید نظر کامل. ابن‌سینا.

میسری. (۱۳۶۶). دانشنامه در علم پزشکی، کهن‌ترین مجموعهٔ طبّی به شعر فارسی از حکیم میسری پزشک قرن چهارم هجری. به اهتمام برات زنجانی. مؤسّسهٔ مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل با همکاری دانشگاه تهران.

یاحقّی، م. ج. (۱۳۷۷). فرهنگنامهٔ قرآنی. فرهنگ برابرهای فارسی قرآن بر اساس ۱۴۲ نسخهٔ خطّی کهن محفوظ در کتابخانهٔ مرکزی آستان قدی رضوی. ج. ۳: ص- م. تهیّه و تنظیم گروه فرهنگ و ادب بنیاد پژوهشهای اسلامی. بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.

Firdousi. A. (1842). *Le livre des rois*. J. Mohl (traduit et commente). Tome second. Imprimerie Royale.